

ΓΕΩΡΓ. ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕ

Ἐπικ. Καθηγητοῦ τῆς Α' Ἑδρας Ἀρχαιολογίας

Ο ΘΟΛΩΤΟΣ ΤΑΦΟΣ ΤΗΣ ΑΙΠΕΙΑΣ-ΑΝΘΕΙΑΣ

Ἡ θέσις

Ἀκριθῶς δέκα καὶ ἡμισυ χιλιόμετρα βορειοδυτικῶς τῆς πόλεως τῶν Καλαμῶν εὕρηται τὸ χωρίον Αἵπεια, ὅπερ ἐκτίσθη κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας (μεταπολεμικῶς) ἐκατέρωθεν τῆς δημοσίας ὁδοῦ Καλαμῶν-Μεγαλοπόλεως. Τὸ σημερινὸν χωρίον, ἀνήκον εἰς τὴν κοινότητα Ἀνθείας, ἀντικατέστησε τὸ παλαιότερον, κείμενον βορειοανατολικώτερον καὶ ὑψηλότερον εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῆς χθαμαλῆς ὄροσειράς τῶν Ἑλληνικῶν, ἥτις ὄροσειρά, διήκουσα ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον, δεσπάζει τῆς πεδιάδος τοῦ Ἄριος καὶ παρέχει θαυμαστὴν θέαν μέχρι καὶ τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου (σχέδιον 1).

Διὰ τὸν γνωρίζοντα τὴν τοπογραφίαν τῆς δυτικῶς τῶν Καλαμῶν περιοχῆς εἶναι σαφὲς ἡ σημασία τῆς ὑπὸ συζήτησιν θέσεως καί, ὥς ὑποδηλοῦται διὰ τῶν ἐπιφανειακῶν εὕρημάτων καὶ ἄλλων ταφικῶν μνημείων, ἰδίᾳ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, θὰ εἶχε διαδραματίσει σημαίνοντα ρόλον ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς πολλὰ παθούσης, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ μακρὸν ἀκμασάσης, Μεσσηνίας.

Τὴν περιοχὴν ἐξερεύνησαν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνος καὶ ἐξῆς οἱ Α. ΣΚΙΑΣ¹, Ν. VALMIN² καὶ R. HOPE SIMPSON³, οἵτινες κατέδειξαν τὴν ἐπὶ μακρὸν κατοίκησιν τῆς περιοχῆς δι' ἀντιπροσωπευτικῶν ἐπιφανειακῶν εὕρημάτων καὶ ἄλλων μνημείων. Εἰς τὴν Πρωτοελλαδικὴν ἐποχὴν ἀνάγεται ἡ παλαιότερα (μέχρι τοῦδε γνωστὴ) κατάληψις τῆς περιοχῆς⁴ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν (μινυακὴ κεραμεικὴ) καὶ μετὰ ταῦτα εἰς τὴν Ὑστεροελλαδικὴν (μυκηναϊκὴν), ὅποτε καὶ ἐδη-

μιουργήθη ἐν ὄλῳ σημαντικὸν κέντρον, ἰδίᾳ λόγῳ τῆς στρατηγικῆς σημασίας τῆς ὀροσειρᾶς, ἥτις προβάλλει ἐμφαντικῶς εἰς τὴν δυτικῶς τῶν Καλαμῶν περιοχὴν καὶ παρέχει πλήρη δυνατότητα κατοπεύσεως καὶ ἐλέγχου εἰς τὴν δυτικώτερον κειμένην ἐκτεταμένην πεδιάδα τοῦ Ἄριος. Γνώσιν τοῦ πράγματος ἔχομεν χάρις εἰς τὰς ἐπιτοπίους ἐρεῦνας τῶν μνημονευθέντων ἀρχαιολόγων, ὧν οἱ νεώτεροι θεωροῦνται ἄριστοι γινώσται τῆς Μεσσηνίας καθόλου, παρασχόντες ἄκρως ἐποπτικὴν περὶ τῆς θέσεως ἀξιολογικὴν εἰκόνα (σχ. 1).

Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῶν Ἑλληνικῶν

Τὴν πρώτην μνεῖαν τοῦ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐκτεταμένου νεκροταφείου τῶν θαλαμωτῶν τάφων τῶν Ἑλληνικῶν ὀφείλομεν εἰς τὸν Α. ΣΚΙΑΝ, ὅστις καὶ ἐπεσήμηνεν εἰκοσάδα αὐτῶν κατὰ τὰς παλαιάς του ἐκείνας ἀνὰ τὴν περιοχὴν τῶν ἀρχαίων Φαρῶν ἐξερευνήσεις. Ἄλλοι ἐπεσημάνθησαν πρὸ εἰκοσαετίας περίπου ὑπὸ τοῦ R. HOPE SIMPSON⁴, ἀνελθόντος οὕτως αἰσίως τοῦ ἀριθμοῦ των εἰς εἴκοσι πέντε (25). Ἐκ τῶν τάφων τούτων δύο εἰρηνται νοτίως τῆς ἀκροπόλεως τῆς Θουρίας μὲ τὴν εἴσοδον ἐστραμμένην πρὸς Δυσμᾶς, καὶ τοῦτο διότι εἰρηνται εἰς τὸ ἀνώτατον περίπου σημεῖον τῆς δυτικῆς κλιτύος τῶν Ἑλληνικῶν, οἱ λοιποὶ δὲ εἴκοσι τρεῖς (23) ἔχουν τὴν εἴσοδον ἐστραμμένην πρὸς Ἀνατολᾶς καὶ εἰρηνται εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τῆς αὐτῆς ὀροσειρᾶς, ἢ κάλλιον λοφοσειρᾶς, ἐὰν εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁ ὄρος, μὲ θαυμαστήν, ὥς καὶ οἱ ἄλλοι, θέαν πρὸς τὴν βαθύσκιον κοιλάδα τοῦ Ξερίλα, περὶ ἧς ὁ λόγος καὶ κατωτέρω.

Οἱ τάφοι οὗτοι τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος σχηματίζουν συστάδας ἀνὰ πέντε, τρεῖς καὶ δέκα τρεῖς, ἀνήκουν δὲ οὕτω καθ' ὁμάδας εἰς τὰ διάφορα γένη τοῦ μυκηναϊκῆς περιόδου οἰκισμοῦ, ὅστις εἶχεν ἀναπτυχθῇ εἰς μεγάλην ἑκτασιν τοῦ λόφου. Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς τάφους τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος, οἱ τάφοι τῆς δυτικῆς κλιτύος ἐμφανίζονται μεμονωμένοι, ἐπιβεβαιουμένης ὁμῶς τῆς ἀπόψεως ὅτι πρόκειται περὶ ἐκτεταμένης καί, τρόπον τινά, περὶ μιᾶς κατὰ κόμης οἰκήσεως εἰς τὰ Ἑλληνικά. Βεβαίως, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπισημανθοῦν καὶ ἄλλοι ἑκατέρωθεν τοῦ αὐχένος τῆς λοφοσειρᾶς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν οἰκισμὸν αὐτόν, δὲν ἔχει εἰσέτι ἐπισημανθῇ, χαρακτηριστικῶς δὲ οἱ McDONALD καὶ HOPE SIMPSON ὑπεστή-

ριξαν⁵ ότι ή έκτεταμένη περιοχή είς τό θόρειον άκρον τής λοφοσειράς, ένθα τοποθετείται ή άκρόπολις τής κλασσικής Θουρίας, υπερβαίνει τά όρια και ένός άνεπτυγμένου μυκηναϊκού οικισμού, ώς διαφαίνεται έκ τής έκτάσεως του νεκροταφείου, ένψ λόγω τής άπουσίας επιφανειακών εύρημάτων και δη και όστράκων, δέν εύνοείται ή ύπαρξις εκεί οικισμού συγχρόνου πρός τό νεκροταφείον τών θαλαμωτών τάφων.

Ώς και είς άλλας μεσσηνιακάς και τριφυλιακάς θέσεις τής μυκηναϊκής περιόδου, δείγματος χάριν είς Γουβαλάρη Κουκουνάρας (Πυλία) και είς τήν Περιστεριάν (ΒΑ τής Κυπαρισσίας), ούτω και είς τήν περιοχήν τών Έλληνικών (Θουρίας) οί θολωτοί τάφοι (ή ό θολωτός τάφος) τών προυχόντων άπέχον του κυρίου όγκου τών συστάδων τών θαλαμωτών τάφων, οίτινες, άναμφισβητήτως, άνήκον είς τόν πληθυσμόν τής περιοχής. Βεβαίως, άγνοούμεν είσέτι τάς περιόδους χρήσεως (έν τψ συνόλω των) τόσον τών θαλαμωτών όσον και του ένός ή τών τριών, ώς πιθανολογούνται, θολωτών τάφων τής περιοχής, περί ών εύθύς έν συνεχεία ό λόγος.

Πράγματι, έκ πρώτης όψεως, οί θολωτοί απέχουν τών θαλαμωτών και μάλιστα απόστασιν ίκανήν. Ούτως ό βέβαιος θολωτός τάφος εύρηται είς απόστασιν περίπου 600 μ. δυτικώτερον τών συστάδων τών θαλαμωτών, ένψ οί άλλοι δύο ύποτιθέμενοι θολωτοί τάφοι εύρηνται έναντι τής ανατολικής κλιτύος τών Έλληνικών και δη και είς απόστασιν περίπου 200 μ. κατ' εύθειαν γραμμήν είς τήν θέσιν Καστρούλια, είδικώτερον δέ είς τόν ανατολικώτερον τών Έλληνικών λόφον, μεταξύ τών όποιών σχηματίζεται ή γραφική φάραγξ του Ξερίλα.⁶

Είναι δέ οί ύποτιθέμενοι ούτοι θολωτοί τάφοι δύο άνεξάρτητα τυμβοειδή έξάρματα διαμέτρου 10 μ. και ύψους 5 και 4 άντιστοιχώς, όμοια πρός πληθος άλλων όμοίων ανά τήν Μεσσηνίαν ή τήν ανά τήν Μεσσηνίαν ή τήν Τριφυλίαν, άτινα ύποκρύπτουν είτε θολωτούς τάφους (Γουβαλάρη Κουκουνάρας, Καμίνια Κρεμμυδιών, Πλατανόβρυση Χανδρινού) είτε ταφικούς κύκλους (όμοίως Γουβαλάρη) είτε άσκεπείς, ήτοι άνοικτούς είς τόν ούρανόν τύμβους.

Τά ταφικά ταύτα μνημεία έχρησιμοποιήθησαν, επί τη βάσει εύρημάτων επιφανείας έπισημανθέντων ύπό τών McDONALD και HOPE SIMPSON⁷, κατά τήν τρίτην μυκηναϊκήν φάσιν, και ουδόλως αποκλείεται νά ήσαν θολωτοί τάφοι επί μακρόν (ήτοι από τής ύστάτης Μεσοελλαδικής ή

πρωίμου Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς) χρησιμοποιηθέντες. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οὐδόλως ἐπιτρέπεται νὰ ξενίζη περαιτέρω τὸ γεγονός (ἢ ἡ πιθανότης) νὰ ἦσαν τόσον ποικιλόμορφα τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς, διότι ἡ κατάστασις αὕτη ἔχει διαπιστωθῇ καὶ εἰς ἄλλας μεσσηνιακὰς καὶ τριφυλιακὰς θέσεις.

ἽΟ θολωτός τάφος

Τὸ ἐνδιαφέρον ὁμως ἡμᾶς μνημεῖον τῆς περιοχῆς εἶναι ὁ θαυμαστῆς κατασκευῆς ἐπιβλητικὸς θολωτός τάφος (εἰκ. 1) κατὰ τὴν δυτικὴν κλιτὺν τῶν Ἑλληνικῶν καὶ δὴ καὶ εἰς πολὺ χαμηλὸν σημεῖον ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀκρόπολιν τῆς κλασσικῆς Θουρίας καὶ τὰς συστάδας τῶν θαλαμωτῶν τάφων, γνωσθεῖς ἐκ τῶν εἰς τὴν περιοχὴν ἐρευνῶν τῶν McDONALD καὶ HOPE SIMPSON⁸, εἰς τοὺς ὁποίους ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ ἐξαιρέτου πρῶην φύλακος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Καλαμῶν κ. Ἰω. Ταβουλαρέα.

Τὸ σημεῖον ὁμως εἰς τὸ ὁποῖον εὕρηται ὁ τάφος οὗτος δὲν ἐμποδίζει τὴν θαυμαστὴν πράγματι θέαν πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἄριος καὶ περαιτέρω νοτιώτερον πρὸς τὸν Μεσσηνιακὸν κόλπον, ὅστις διακρίνεται ἐν αἰθρίᾳ εἰς τὸ βάθος τοῦ ὀρίζοντος. Εἶναι ἐν πραγματικὸν Belvedere, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς ἄλλους (οὐχὶ ὄλους) μεσσηνιακοὺς-τριφυλιακοὺς θολωτοὺς τάφους, ἔτι δὲ καὶ κατὰ περίπτωσιν εἰς τινὰς θαλαμωτοὺς, καὶ ἔστωσαν ὡς παράδειγμα οἱ τοπικοὶ τοῦ λόφου τῶν Ἑλληνικῶν.

Τὰ Belvedere τῆς Δυτικῆς-Νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου

Ὅντως, ἡ περίπτωσις τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Ἀνθείας μὲ τὴν θαυμαστὴν θέαν εἰς τὴν πεδιάδα τοῦ Ἄριος καὶ τὴν παραλίαν τοῦ Μεσσηνιακοῦ κόλπου δὲν εἶναι μοναδική. Ἀνάλογοι περιπτώσεις ὑπάρχουν γνωσταὶ καὶ εἰς ἄλλα σημεία τῆς Δ-ΝΔ Πελοποννήσου, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιοριζόμεθα νὰ μνημονεύσωμεν τὸν τάφον τῶν Νιχωρίων, τὸν τάφον τοῦ Δάρα⁹, τὸν τάφον-τύμβον τῆς Βοῖδοκοιλίας ἐν μέσῳ ἐνὸς θαυμαστοῦ περιβάλλοντος τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἡ τροπικῆς ὠραιότητος παραλία τοῦ μικροῦ τούτου ὁρμου τῆς Βουφράδος (Βοῖδοκοιλίας)¹⁰, τοὺς δύο τάφους τῆς Τραγάνας, τοὺς τρεῖς θολωτοὺς τάφους (τρίτον, τέταρτον καὶ πέμπτον τοῦ Βαγενᾶ) τοῦ Κάτω καὶ τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ κατὰ τὴν ἀρίθμησην τοῦ BLEGEN, τοὺς τάφους τοῦ Ρούτση, τὸν τάφον τοῦ Βλαχοπούλου, τοὺς τάφους τῆς Περιστεριᾶς (νοεῖται καὶ ὁ λόφος, ἀλλά, καὶ ἐν τινι

μέτρῳ οἱ τάφοι), τοὺς τάφους τοῦ Κακοβάτου, τοὺς τάφους τῆς Μάλθης καὶ ἄλλους οἵτινες ἔχουν ἀνασκαφῇ εἰς διάφορα σημεῖα τόσον τῆς Μεσσηνίας ὅσον καὶ τῆς Τριφυλίας. Συναφῇ περίπτωσιν ἀποτελεῖ καὶ ζευγὸς ἄλλων ἀναμενομένων τάφων βορείως τοῦ χωρίου Ράχες τῆς Περιστεριᾶς εἰς θέσιν Παλιόχνη¹¹ μὲ ἀναπανάληπτον θεᾶν πρὸς τὴν βορείως τῆς πόλεως τῆς Κυπαρισσίας παραλίαν μέχρι τὸ Βουνάκι¹².

Ἐν παρόδῳ δυνατόν, τέλος, νὰ σημειωθῇ ὅτι δὲν ἦσαν ὀλίγα τὰ σημεῖα αὐτὰ τῆς Δ-ΝΔ Πελοποννήσου, τὰ ὁποῖα ἐξεμεταλλεύθησαν οἱ Μυκηναῖοι Μεσσήνιοι διὰ νὰ δημιουργήσουν τοὺς οἰκισμοὺς των καὶ τὰ ταφικά των ἐνδιαιτήματα, ἀκριβῶς δὲ ἐμποιεῖ ἐντύπωσιν ἢ προτίμησιν των νὰ ἐπιλέγουν^{12α} σημεῖα μὲ θαυμασίαν θεᾶν πρὸς κατασκευὴν τῶν θολωτῶν τάφων τῶν δυναστῶν των, τῶν ἀρχόντων των καὶ τῶν μεγαλοκτηματῶν των. Τὴν κατάστασιν αὐτήν, ὥς προσεφέρετο, τῶν πολλῶν θέσεων μὲ θαυμαστὴν θεᾶν ἀντελήφθησαν καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἐπικυρίαρχοι τῆς περιοχῆς Φράγκοι, οἵτινες καὶ ὠνόμασαν τὴν μεῖζονα ταύτην περιοχὴν τῆς ΝΔ-Δ Πελοποννήσου *Belvedere* πρὸς ὑποδήλωσιν τῶν φυσικῶν της καλλονῶν καὶ μάλιστα τῶν τοποθεσιῶν ἐκείνων μὲ θαυμασίαν θεᾶν.

Αἱ θέσεις αὗται μὲ ὥραιαν θεᾶν ἔχουν, ὥς εἶναι φυσικόν, καὶ στρατηγικὴν σημασίαν καὶ τὸ πρᾶγμα, εὐνόητον, ἔχει παρατηρηθῇ ἤδη κατ' ἐπανάληψιν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον δὲν διστάζω καὶ ἐγὼ νὰ προτρέξω εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις τῶν εὐρημάτων κατὰ τὰς περιηγήσεις μου ἀνὰ τὴν Τριφυλίαν καὶ Μεσσηνίαν καί, ἐπὶ τῇ θάσει ἐλαχίστων ἐνδείξεων, ἰδίᾳ ὁμῶς τῆς θαυμαστῆς ἐκ τοῦ σημείου ἐκείνου τοῦ τάφου θεᾶς, νὰ συμπεράνω ὅτι ὑπὸ τὸ ἀναφανδόμενον ἔξαρμα κρύπτεται τὸ ταφικὸν μνημεῖον τῶν Πρωτομυκηναίων τῆς περιοχῆς.

Παρομοία, κατὰ ταῦτα, πρὸς τὰς μνημονευθείσας εἶναι καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου τῆς Αἰπειας-΄Ανθείας, ὅστις ἔχει ἀνασκαφῇ παλαιόθεν μερικῶς μόνον πλὴν ὁμῶς οὐχὶ πλήρως. Ἥδη ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπεδέχθη πρότασιν τοῦ ὑπογραφομένου νὰ διεξαχθῇ ἐν αὐτῷ πανεπιστημιακῇ ἀνασκαφῇ συμμετοχῇ μελῶν καὶ φοιτητῶν αὐτῆς, ἐλπίζεται δὲ ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ θὰ εἶναι δυνατόν νὰ διεξαχθῇ κατὰ τὴν ἀνοιξιν καὶ τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1981.

Ἐπισκέψεις εἰς τὸν τάφον. Τὸν τάφον τῆς Αἰπειας ἐπεσκέφθη· τὸ πρῶτον τὴν 17ην Ἰουλίου 1975 κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν εἰς Κουκουνάραν τῆς Πυλίας διεξαγομένων ἀνασκαφῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς

'Εταιρείας. Τὸν τάφον εἶχεν ὑποδείξει μέχρι τότε ὁ πρῶην φύλαξ τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου Καλαμῶν κ. 'Ιω. Ταβουλάρεας εἰς διαφόρους ἀρχαιολόγους, ἡμετέρους καὶ ξένους. Δευτέραν ἐπίσκεψιν ἐπραγματοποίησα τὴν 10ην Σεπτεμβρίου 1976 καί, τελευταίως, ἐπανειλημμένως, κατὰ 'Ιούλιον τοῦ διανυομένου ἔτους, 1977, ἔτι δὲ ἀπαξ κατὰ μῆνα Σεπτεμβρίου. Κατὰ μῆνα 'Ιούλιον ἐλήφθησαν πλείσται φωτογραφίαι, ἐγένοντο πλήρεις περιγραφαὶ τῶν φαινομένων μερῶν τοῦ τάφου, ἐγένετο δὲ ἀποτύπωσις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος ΕΜΠ κ. Δημ. 'Ιω. Κορρέ.

Τὸ χρονικὸν τῆς προανασκαφικῆς περιόδου τοῦ τάφου μοὶ ἐγνώρισε προθύμως ὁ Γραμματεὺς τῆς κοινότητος 'Ανθείας κ. Δημ. Φατούρος, ὅστις καὶ τυγχάνει ἀνεψιὸς τοῦ πρὸ πεντηκοντετίας καὶ πλέον ἀνακαλύψαντος τὸν τάφον, ὡς ἐκ τῆς συγγενείας του δὲ ταύτης ἦτο εἰς θέσιν νὰ παράσχη πολλὰς καὶ μάλιστα ἀξιολόγους-ἀξιοπίστους πληροφορίες. 'Ομοίως προθύμως παρέσχε τὴν συγκατάθεσιν του πρὸς ἐπιτόπιον ἐργασίαν (ἦτοι μετρήσεις) ὁ νέος ἰδιοκτῆτης τοῦ ἐλαιῶνος κ. Παναγιώτης Χαρ. Κρίγκας. Οὕτως, ἐκ τῶν διηγήσεων τῶν ἀνωτέρω, προέκυψαν τὰ ἀκόλουθα:

'Ο τάφος ἀνεκαλύφθη τῷ 1925 (περίπου) ὑπὸ τοῦ ἐντοπίου-χωρικοῦ Στυλιανοῦ Φατούρου (Πούλου) εἰς τὴν νοτίαν ἢ κάλλιον νοτιοδυτικὴν κλιτὺν τοῦ λόφου, ἡ ὁποία, εἰδικῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, φέρει τὸ ὄνομα Ράχη καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἐλαιῶνα, ὡς ὅλη ἡ πέριξ περιοχὴ (εἰκ. 2). Παλαιότερον τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἦτο ἀμπελῶν εἰς μεγάλην ἑκτασιν¹³, πλὴν ὅμως ἀπὸ πολλῶν δεκαετιῶν ἔχει μετατραπῇ εἰς ἐλαιῶνα ὡς καὶ ὅλη ἡ μείζων περιοχὴ τῶν 'Ελληνικῶν. Βορείως καὶ εἰς ἀπόστασιν 300μ. εὑρεται τὸ παλαιὸν χωρίον τῆς Αἰπείας. 'Ο τάφος ὑπέρκειται κατὰ 30 μ. τῆς σημερινῆς δημοσίας ὁδοῦ, ἡ ὁποία διασχίζει τὸ σημερινὸν χωρίον, καὶ εὑρεται εἰς ἀπόστασιν 300μ. ἀπ' αὐτοῦ νοτιοανατολικώτερον. Ἦδη ἔχει ἀρχίσει ἡ κατασκευὴ μεγάλων ἐργων ὑδρεύσεως τῆς πόλεως τῶν Καλαμῶν εἰς ἀπόστασιν 50-60μ. δυτικώτερον τοῦ τάφου, προβλέπεται δὲ ἡ κατασκευὴ τῆς νέας 'Εθνικῆς ὁδοῦ ἔτι ἐγγύτερον τοῦ τάφου καὶ δὴ καὶ εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν ὑπ' αὐτόν.

'Ο Στυλιανὸς Φατούρος ἀνεῦρεν εἰς σημεῖον χαμηλότερον πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου τὴν ἀρχὴν ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τοῦ ἐπενδεδυμένου αὐτοῦ δρόμου καὶ ἤρchiσε νὰ προχωρῇ πρὸς ἀνατολάς, πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ τάφου ὑπογείως, ἀφαιρῶν συγχρόνως λίθους ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἐπενδύσῃ διὰ λίθων φρέαρ εἰς τὴν αὐλὴν

της 150-200μ. νοτιώτερον κειμένης αγροτικής του οίκιας. "Οντως οί ἐξαχθέντες λίθοι της ἐπενδύσεως ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τοῦ δρόμου μετ' ἄλλων ἐκ της προσόψεως τοῦ τάφου ἐπήρκεσαν διὰ νὰ κτισθῇ τὸ βάθους 18 μ. φρέαρ τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνάγκη... Οὕτως ἐκοιλάνθη ἀρκούντως καθ' ὅλον του τὸ μήκος ὁ δρόμος τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος δρόμος ὑπολογίζεται ὅτι εἶχεν ἐπενδυθῇ εἰς μήκος, τοῦλάχιστον, 7,75μ. Εἰδικώτερον ἐκοιλάνθησαν τὰ κατώτερα μέρη αὐτοῦ τὰ ὑπερκείμενα τοῦ δαπέδου (σχ. 2).

Σήμερον ὁ δρόμος ἔχει πληρωθῇ πάλιν διὰ χωμάτων (σχ. 2), ὑφίστανται δὲ μία ὀπή (τοῦνελ)¹⁴, διήκουσα κατὰ μήκος αὐτοῦ καὶ ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὰ κατώτερα σημεῖα της δεξιᾶς ἐπενδεδυμένης πλευρᾶς, ἧς ἀφηρέθησαν ὑπὸ τοῦ Στυλιανοῦ Φατούρου αἱ κατώτεραι στρώσεις (εἰκ. 3-4). "Οτι ἀφῆρεσεν ὁ Φατούρος ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τὸ κατώτερον τμήμα της ἐπενδύσεως τῶν δὲν εἶναι βέβαιον καὶ τοῦτο διότι ἡ ἀριστερὰ πλευρὰ τοῦ δρόμου δὲν εἶναι πλέον προσιτὴ μετὰ τὴν πρόσχωσιν ἡ ὁποία ἐσχηματίσθη μεταπολεμικῶς ἐκ νέου εἰς τὸ ἀρχικῶς (1925) ἐκκενωθὲν χωμάτων ὀπίσθιον τμήμα (ἐσώτερον νοόμενον) τοῦ δρόμου. "Οτι ἀφηρέθησαν ὁμῶς της δεξιᾶς πλευρᾶς οἱ κατώτεροι δόμοι εἶναι βέβαιον (πίν. 3-4), ὥς φαίνονται ὅτι ὑπέρκεινται οἱ ἀνώτεροι λίθοι εἰς τὴν «στέγην» της ὀπῆς ταύτης (πίν. 4).

Εἰς τὸ τέλος τοῦ δρόμου ὁ Φατούρος ἐχρησιμοποίησε «βαριάν» καὶ ἔθραυσεν ὠρισμένους λίθους της δεξιᾶς (τῷ εἰσερχομένῳ καὶ προσθλέποντι) πλευρᾶς της προσόψεως (εἰκ. 1). Συγκεκριμένως ἔθραυσεν ὀλίγον τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ δευτέρου ἐκ τῶν ἄνω λίθου-δόμου της δεξιᾶς παραστάδος καὶ περισσότερον τοὺς τρίτον, τέταρτον καὶ πέμπτον (πάντοτε ἐκ τῶν ἄνω λογιζομένους) λίθον της αὐτῆς πλευρᾶς της προσόψεως. Εἰς κατώτερον σημεῖον, κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, δὲν διακρίνονται ἄλλοι λίθοι-δόμοι. Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δεξιὰν παραστάδα.

Της ἀριστερᾶς ἐλλεῖπει, ἴσως διὰ τὸν αὐτὸν ὥς ἄνω λόγον, ἡ μεῖζων γωνία τοῦ ἀνωτέρου προσθίου λίθου-δόμου, ἀποσπαθεῖσα προφανῶς ὑπὸ τοῦ Φατούρου, ἐνῶ τοῦ δευτέρου (ἄνωθεν) λίθου τὸ πρόσθιον τμήμα ἔχει καλῶς. Ἀκριβῶς περὶ τοῦ τρόπου σχηματισμοῦ ὑπὸ γωνίαν τοῦ προσθίου τμήματος τοῦ δευτέρου τούτου λίθου θὰ ἐπανεέλθωμεν καὶ τοῦτο διότι εἶναι διάφορος ἡ τεχνικὴ ἡ ἐφαρμοσθεῖσα κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον. Εἰδικῶς διὰ τοὺς λίθους τούτους θὰ ληφθῇ μέριμνα νὰ ἀναγνωρισθοῦν κατὰ τὴν διάλυσιν τοῦ ἐπενδυθέντος φρέατος τοῦ Φατούρου, ὥστε νὰ ἀποκατα-

σταθῇ ἢ πρόσοψις τοῦ τάφου εἰς δλην τῆς τὴν παλαιὰν μορφήν. Σημειωτέον ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ κερδηθῇ τὸ πλάτος τῶν λίθων τούτων, οἱ ὅποιοι ἔχουν τοποθετηθῇ συγχρόνως κατὰ μήκος τοῦ στομίου τοῦ τάφου καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ πλευράν. Οὕτως ὁ πρῶτος ἄνωθεν λίθος ἔχει πλάτος (κατὰ τὴν πρόσοψιν) πλέον τοῦ 1,16μ., ὁ δεύτερος 0,815μ., ὁ τρίτος ἄδηλον λόγῳ θραύσεως καὶ ὁ τέταρτος 0,93 μ. Τὰ ἰσχυρότερα διὰ τῆς «βαριᾶς» πλήγματα ὑπέστησαν ὁ τρίτος καὶ ὁ τέταρτος. Διὰ συνεχίσεως τῆς ἀνασκαφῆς καὶ εἰς αὐτὸ τὸ δεξιὰ τῆς δεξιᾶς παραστάδος σημεῖον, ἐκ τοῦ ὁποῖου ἐλλείπουν οἱ ὑστατοὶ λίθοι τῆς ἐπενδύσεως τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ δρόμου, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ κερδηθῇ τὸ πᾶχος ὄλων τῶν μετωπικῶν λίθων τῆς δεξιᾶς ταύτης παραστάδος.

Ἵνα συμπληρωθῇ ἡ εἰκὼν ἐκ τῆς ὅλης αὐτῆς ἀνασκαφικῆς παρεμβάσεως τοῦ Φατούρου, δεόν ὅπως μνημονευθῇ καὶ τὸ μοναδικὸν ὑπ' αὐτοῦ γενόμενον εὑρημα. Τῷ 1925, πάντοτε, κατὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν χωμάτων τοῦ στομίου κατὰ τὴν κοίλανσιν αὐτοῦ, ὁ Φατούρος ἀνεῖρε σκελετὸν ἀτόμου, ὑψηλοῦ ἐν ζωῇ ἀναστήματος, οὔτινος ἡ κεφαλὴ ἦτο πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου καὶ οἱ πόδες πρὸς τὴν εἰσοδον. Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κεφαλῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν ποδῶν, ὑπῆρχεν ἀνά εἰς λίθος, εἶναι ἄγνωστον ὅμως εἰς ποῖον βάθος ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ἀνώφλιον εἶχε ταφῇ ὁ νεκρὸς αὐτός, ὅστις ἦτο προφανῶς ἀκτέριστος, δοθέντος ὅτι οὐδεμία σχετικὴ περὶ εὐρέσεως ἀγγείου τινὸς ἢ ἐτέρου κτερίσματος διεσώθη πληροφορία. Ὑπάρχει, κατὰ ταῦτα, πιθανότης νὰ ἀπετέλει μεταγενεστέραν ταφήν, νὰ εἶχε δηλαδὴ χρησιμεύσει τὸ στόμιον τοῦ τάφου διὰ ταφήν εἰς πρωτοχριστιανικοὺς ἴσως χρόνους ἢ καὶ παλαιότερους, ὥς ἦτο σύνθηες ἀνά τὴν Μεσσηνίαν. Ὁ σκελετός, κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ ἀνευρόντος τὸν τάφον Φατούρου, διελύθη εὐθὺς ἀμέσως. Ὁ αὐτὸς Φατούρος ἐκοίλανε στόμιον τοῦ τάφου, (εἰκ. 5) ἀπῆρесе δηλαδὴ τὰ χῶματα ἐκ τοῦ ὑπερτέρου καὶ ἐν ταῦτῳ μεγαλυτέρου τμήματος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ στομίου, ἐλευθερωθέντος οὕτω τμήματος ὕψους, τοῦλάχιστον, 1.70 μ.

Ἐξ αὐτῆς τῆς πρὸ 50ετίας παρεμβάσεως τοῦ Φατούρου προέρχονται (πιθανῶς) καὶ τμήματα λίθων τὰ ὅποια εὕρηνται σήμερον πρὸ τῆς προστάσεως, σημειωτέον δὲ ὅτι τότε ἀνελήφθη, προφανῶς θραυσθέν, καὶ τὸ ἐξώτερον τῶν τριῶν εὐμεγέθων λίθων οἱ ὅποιοι ἀπῆρτιζον τὸ ἀνώφλιον τοῦ στομίου τοῦ τάφου.

Περιγραφή. Γενικῶς ἡ δεξιὰ παραστὰς προέχει ὥς πρόσοψις τῆς ἀριστε-

ράς. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν διαμόρφωσιν οὐχὶ κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀλλὰ κατὰ ὀξείαν τοῦ δευτέρου ἄνωθεν λίθου τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος, δημιουργεῖ τὴν εὐλογον ὑποψίαν καὶ ὑπόνοιαν ὅτι ὅλη ἡ πρόσοψις ἐξετείνετο ἐτι πλεόν ἢ ὅσον σήμερον νομίζομεν, ἤτοι ὅτι τὸ ἀρχικὸν μήκος τοῦ στομίου ἦτο μεγαλύτερον ἢ σήμερον νομίζομεν. Δὲν εἶναι δηλαδὴ ἀπλῶς τὸ φαινόμενον καὶ κατ' ἐπέκτασιν νομιζόμενον ἐκ τῆς ἀπουσίας τοῦ προσθίου τμήματος τοῦ τριπλοῦ ἀνωφλίου βάθος διερθεῖν ἢ τὸ δυνατόν νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἀρχικὸν μήκος τοῦ στομίου, ἀλλ' ἐτι πλεόν. Βεβαίως, ἡ ἐξέτασις τῆς διαμορφώσεως τῶν παρὰ τὰς παραστάδας σημείων τῶν πλευρῶν τοῦ δρόμου, ἐτι δὲ ἡ ἀναμενομένη ἀνεύρεσις τῶν κατωτέρων τμημάτων αὐτῶν τῶν πλευρῶν καί, τέλος, ἡ τυχὸν ἀνεύρεσις τῶν ἐλλειπόντων μερῶν τῶν λίθων τῆς ἀρχικῆς-κυρίας προσόψεως, θὰ βοηθήσουν εἰς τὴν ἐπανάκτησιν τοῦ ἀρχικοῦ μήκους (βάθους καθ' ὅριζοντίως νομένην καταεὐθύνσιν) τοῦ στομίου.

Ἐν τῶν πλεόν διαφερόντων στοιχείων ἅτινα προήλθον ἐξ αὐτῆς τῆς ἀρχικῆς γνωριμίας τοῦ μνημείου εἶναι ἡ ἰδιόρρυθμος κατ' ὀξείαν καὶ οὐχὶ κατ' ὀρθὴν γωνίαν τοῦ προσθίου τμήματος τοῦ δευτέρου ἄνωθεν λίθου τῆς ἀριστερᾶς παραστάδος τοῦ στομίου. Ὁ τοιοῦτος σχηματισμὸς ὑποδηλοῖ δύο τινά:

α) ὅτι τὸ μήκος τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ στομίου ἦτο μεγαλύτερον ἢ ὅσον εἶναι, δυνατόν κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, νὰ νομισθῇ καὶ

β) ὅτι ὑφίστατο κυρία πρόσοψις πρὸ τῶν σήμερον σφισμένων μερῶν τῆς πιστευομένης προσόψεως τοῦ τάφου. Πράγματι εἰς αὐτὴν τὴν ἀποψιν ὁδηγεῖ καὶ ἄλλη διαπίστωσις γενομένη ἐκ τῆς ἀπλῆς τῶν λίθων τῆς ἀριστερᾶς αὐτῆς παραστάδος θεωρήσεως, διότι ἅπαντες οἱ λίθοι προέχουν κατὰ διάφορον ἑκαστον μήκος μεταξύ των. Ἄρα δέον ὅπως δεχθῶμεν ὅτι ὑπῆρχεν ἰδιαιτέρα κατασκευή, ἣτις ἐδημιούργει μεγαλοπρεπεστέραν καί, ἐν ταύτῃ, στερεωτέραν τὴν πρόσοψιν¹⁵.

Λύσιν εἰς τὸ θέμα φαίνεται νὰ δίδῃ ἡ κατ' ἀρχὴν μελέτη ἄλλων ὁμοίων περιπτώσεων, ὧν μετὰ τὴν προσφορωτέρα ἐμφανίζεται ἡ περίπτωσις τοῦ πρώτου θολωτοῦ τάφου τῆς Περιστεριᾶς. Ἡ πρόσοψις τοῦ τάφου τούτου ἔχει σχηματισθῇ ἐκ πελεκητῶν πώρων λίθων¹⁶, ἡ δὲ προσαρμογὴ πολλῶν ἐξ αὐτῶν πρὸς τοὺς κατὰ δόμον ἀκολουθοῦντας δευτέρους λίθους εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν μνημονευθεῖσαν τοῦ τάφου τῆς Ἀνθείας, ὑπηγορεύθη δὲ ἐκ λόγων τεχνικῆς, ἤτοι ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ στερεωτέρα ἢ προσαρμογὴ

τοῦ προσθίου πρώτου πρὸς τὸν συνεχόμενον δεύτερον λίθον. Τοῦτο παρατηρήθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Δημ. Κορρέ, ὅστις καὶ ἔδωκε τὴν ὥς ἂν ἔρμηνειαν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ὕψος (πάχος) τῶν ἐπιμήκων λίθων ποῦ ἀποτελοῦν τὰς πλευρὰς τοῦ στομίου φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μία κατ' ἀρχὴν ἀντιστοιχία μεταξύ τῶν πλευρικῶν αὐτῶν δόμων. Οὕτως οἱ ὑπέρτεροι λίθοι εἶναι μεταξύ τῶν ἰσοπαχεῖς, οἱ εὐθὺς ὑποκείμενοί των κατὰ τι παχύτεροι καὶ οἱ κατώτεροι παχύτεροι πάντων. Ὁ ἀκολουθῶν τέταρτος δόμος εἶναι ὁμοῦς λεπτότερος ὁλῶν τῶν ὑπερκειμένων (εἰκ. 6-7). Περαιτέρω τὸ πάχος τῶν ὑποκειμένων πέμπτου καὶ ἕκτου αὐξάνεται καὶ πάλιν, ἀντιστοίχως δηλαδὴ πρὸς τοὺς δεύτερον καὶ τρίτον. Γενικῶς οἱ δόμοι τοῦ στομίου σχηματίζονται ὀριζόντιοι. Σημειωτέον πρὸς τούτοις ὅτι ἡ τάσις σχηματισμοῦ συνεχῶν ἐπιμήκων ὀριζοντίων δόμων εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ στομίου εἶναι λίαν περιορισμένη καὶ ἀπαντᾷ εἰς τάφους τῶν Μυκηνῶν, εἰς τὸν τάφον 1 τῆς Τραγάνας,¹⁷ εἰς τὸν τάφον 1 τῆς Περιστεριάς,¹⁸ εἰς τὸν τοῦ Κάμπου, εἰς τὸν τάφον εἰς Ξερεμέτι Αἰτωλίας¹⁹ καὶ εἰς τοὺς τάφους Μαραθιά (1, 2 καὶ 3) τοῦ Ἀγίου Ἡλίου Ἰθωρίας²⁰. Ἐκ τῶν τελευταίων ὁ ὑπ' ἀριθμ. 1 (ὑπὸ ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑ ἀνασκαφεῖς)²¹ παρουσιάζει γενικῶς ὀριζοντίους δόμους, πλὴν ὁμοῦς οὐχὶ εὐθυγραμμισμένους. Ὁ ὑπ' ἀριθ. 2²¹, τοῦλάχιστον 11 ἐπιμήκεις εὐθυγραμμισμένους καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 3²² οὐχὶ ἀπολύτως εὐθυγραμμισμένους.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν λίθων ἐκάστου δόμου δὲν παρατηρεῖται ἀντιστοιχία ὥς πρὸς τὸ μήκος τῶν χρησιμοποιουμένων λίθων. Κατὰ μὲν τὴν δεξιὰν πλευρὰν (σχ. 5) ἐχρησιμοποιήθησαν τρεῖς λίθοι διὰ τὸν ἀνώτερον δόμον, πέντε διὰ τὸν ὑποκείμενον, τρεῖς διὰ τὸν ἀνωθεν τρίτον, τέσσαρες διὰ τὸν τέταρτον, τρεῖς διὰ τὸν πέμπτον καὶ τέσσαρες διὰ τὸν κατώτερον φαινόμενον. Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν τοῦ στομίου (σχ. 4) ἐχρησιμοποιήθησαν δύο κατὰ μήκος λίθοι εἰς τὸν ὑπέρτερον δόμον, ἀνὰ τρεῖς εἰς τοὺς δεύτερον, τρίτον καὶ τέταρτον, τέσσαρες εἰς τὸν πέμπτον καὶ τέσσαρες εἰς τὸν κατώτερον φαινόμενον (ἕκτον).

Ἐξ ὁλῶν τῶν λίθων ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου ἔχουν θραυσθῇ ὠρισμένοι καὶ δὴ καὶ οἱ ἐσώτεροι τοῦ πρώτου, δευτέρου, τρίτου, τέταρτου καὶ πέμπτου ἀνωθεν δόμου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς (εἰκ. 6). Τῶν δύο ὑπερτέρων δόμων ἡ ρωγμὴ διήκει δι' ὅλου τοῦ ὕψους των, εἶναι δὲ ἐνδεικτικὸν τὸ γεγονός τῆς εὐπαθείας τοῦ σπυείου καθόλου. Εἰς τὸν ὑποκείμε-

νον τρίτον λίθον ἢ κατακόρυφος ρωγμὴ εἶναι μικρὰ καὶ περιορίζεται εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα. Ἀντιθέτως τῶν ὑποκειμένων δύο δόμων (τέταρτος καὶ πέμπτος) τὰ ἐσώτερα ἄκρα τῶν λίθων ἔχουν θλαβή, εἰδικώτερον τοῦ ἐτέρου τούτων, καὶ δεόν ὅπως εὑρεθοῦν καὶ ἐπανατοποθετηθοῦν ταῦτα.

Οἱ λίθοι οὗτοι τῶν ἐσωτερικῶν ἄκρων τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου, διατηροῦντες ὡς δόμοι ἀπολύτως τὴν ἀρχικὴν τῶν ὀριζοντίαν τοποθέτησιν, παρουσιάζουν μεγάλην κλίσιν (ἐνδόκλισιν) λόγῳ τῆς ἐπιθυμητῆς τῆς θόλου ἐκφορᾶς. Συγκεκριμένως σχηματίζεται ἰσχυρὰ κοίλανσις κατ' αὐτὴν τὴν ἐσωτερικὴν καμπυλουμένην θόλωσιν (ἐν τομῇ λαμβανομένη), γεγονὸς ἐπιβεβαιοῦν τὴν ὄριμον φάσιν καθ' ἣν κατεκευάσθη ὁ τάφος (εἰκ. 8). Πέρα τούτου καὶ τὸ ἐσωτερικὸν ἀνώφλιον ἐμφανίζει σαφῆ τὴν τελειότητα τῆς κατασκευῆς του διὰ τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ὀριζοντίας κοιλάνσεώς του (εἰκ. 9) ἐν ἀπολύτῳ ἁρμονίᾳ πρὸς τὸν ἀντίστοιχον κατ' ἐκεῖνο τὸ ὕψος δακτύλιον τῆς θόλου, πρὸς τὸν ὁποῖον συμπίπτει ἀπολύτως. Ἐν σχέσει πρὸς τὸν πρῶτον ἀνωθεν δόμον τὸ ἐσωτερικὸν ἀνώφλιον εἰσέχει κατὰ 1,18 μ. πρὸς τὸ κέντρον τῆς θόλου. Ἐστῶ, κατὰ ταῦτα, καὶ τοῦτο ὡς ἀπόδειξις ὅτι εἰρискόμεθα – κατὰ τὸν ἕκτον ἀνωθεν δόμον τοῦ στομίου – εἰς σχετικὸν ὕψος ἀπὸ τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου. Εἰς ποῖον ὕψος σφάζεται ἡ θόλος, ἀγνοοῦμεν. Τὴν μόνην ἔνδειξιν – καὶ αὐτὴν οὐχὶ ἀπόλυτον – παρέχει ἐν σημείον τοῦ νοτίου τμήματος αὐτῆς, τὸ ὁποῖον ἔχει γυμνωθῇ ἐξωτερικῶς καὶ διακρίνονται οἱ λίθοι αὐτῆς. Συγκεκριμένως, εἰς ἀπόστασιν 8,33 μ. πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ μεσαίου ἀνωφλίου τοῦ τάφου καὶ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου, διακρίνεται ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῶν λίθων τῆς θόλου, εἶναι δὲ οὗτοι ἀκανόνιστοι καὶ συχνάκις ὁμοιάζουν κατὰ τὸ σχῆμα πρὸς τοὺς ὀλοιτρόχους (πίν. 10). Κατὰ τοὺς ἐντοπίους ὁμῶς καὶ τὸν κ. Ἰω. Ταβουλαρέα ὀφείλεται εἰς καταστραφέντα μικρὸν φούρνον.

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀνωτέραν ἐπιφάνειαν τοῦ ἀνωφλίου τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς ἐξωτερικῆς ὄψεως τοῦ νοτίου τμήματος τῆς θόλου εδριεται εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος, εἶναι δὲ σαφές ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον ὅτι κινδυνεύει νὰ διαβρωθῇ καὶ νὰ ἀποσχισθῇ κατακρημνιζόμενον τὸ νότιον τοῦτο τμήμα τῆς θεωρουμένης θόλου ἢ τοῦ φούρνου.

Τὰ ἀνώφλια τοῦ τάφου. Τὰ κατὰ χώραν σφζόμενα δύο ἐσώτερα τμήματα τοῦ ἀρχικῶς τριπλοῦ ἀνωφλίου διατηροῦνται ἄριστα καὶ ἀλώβητα,

είναι δὲ σαφὲς ὅτι λόγω τῆς συμπαγοῦς των συστάσεως ἀντέστησαν εἰς τὰ ὑπερθεῖν ἑνασκόμενα βάρη καὶ τελικῶς ἡ θόλος συνέπεσεν ἐκ καταστροφῆς ἑτέρου εὐπαθοῦς σημείου. Τὸ ἀπολεσθὲν ἐξώτερον τμήμα τοῦ τριπλοῦ ἀνωφλίου εἶχε βάθος ἢ πλάτος (ἦτοι μήκος ἀπὸ τῆς προσόψεως πρὸς τὰ ἐνδότερα τοῦ στομίου) οὐχὶ ἀπλῶς τοῦλάχιστον, ἀλλὰ πλεόν τοῦ 1,19 μ., ἦτοι τὸ ὑφιστάμενον βάθος ἀπὸ τοῦ πλεόν προέχοντος τμήματος τῆς σημερινῆς προσόψεως μέχρι τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ ἀνωφλίου σὺν τῷ ἐλλείποντι ὑποτιθεμένῳ τμήματι τῆς ἀρχικῆς προσόψεως (εἰκ. 1).

Οὕτως, ἀντιστοιχῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μετρήσεων καὶ διὰ τὰ δύο λοιπὰ ἐσώτερα ἀνώφλια, τὸ ὀλικὸν μήκος τοῦ στομίου ὑπερέβαινεν ἀρκούντως τὰ 5,20 μ. (σχ. 5). Βεβαίως, τὸ μέγιστον μήκος (βάθος) τοῦ στομίου εἰς τὸ ἀρχικόν του δάπεδον καὶ οὐχὶ τὸ ἐξ ἐπιχώσεως φαινόμενον σημερινὸν δὲν μᾶς εἶναι γνωστόν. Τὸ ἀνώτερόν του ὁμῶς σημεῖον ἐμετρήθη καὶ εὐρέθη, ὥς ἐσημειώθη ἥδη, 5,20 μ., εἰς τὸ ὁποῖον δεόν ὅπως προστεθῇ τὸ πάχος τῆς ἐξωτερικῆς ἀρχικῆς καὶ ἐν ταῦτῳ μετωπικῆς ἐπενδύσεως τῆς προσόψεως (σχ. 2).

Αἱ διαστάσεις τῶν δύο εὐμεγέθων ἐσωτερικῶν ἐξ ἀσβεστολίθου ἀνωφλίων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθοῦν πλήρως καὶ τοῦτο διότι τὸ φαινόμενον πλάτος αὐτῶν δὲν εἶναι τὸ πραγματικόν. Πάντως, κατὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφὴν τοῦ τάφου, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀφαιρεθῇ τὸ χῶμα ἐκατέρωθεν τῶν δύο κατὰ χώραν παραμενόντων ἐσωτέρων τμημάτων τοῦ ἀνωφλίου, ὥστε νὰ μετρηθῇ καὶ τὸ πλάτος τῶν ἀνωφλίων καί, ἴδια, νὰ μελετηθῇ ἡ ὅλη οἰκοδόμησις κατὰ τὰς πλευράς αὐτοῦ, τοῦ στομίου τοῦ τάφου (σχ. 2).

Τὸ πλάτος τοῦ μεσαίου ἀνωφλίου, καλυπτομένου διὰ μερικῶν δεκάδων ἑκατοστῶν χώματος, παρηκολουθήθη ἐπὶ τι διάστημα ἄνωθεν καὶ ἐμετρήθη 2,815 μ. Τὸ πάχος του κατὰ τὴν πρόσοψίν του εἶναι εἰς τὸ κέντρον 43, εἰς τὸ νότιον σημεῖον 46 καὶ εἰς τὸ βόρειον (ἀριστερόν) 45-46 ἐκ. κατὰ προσέγγισιν. Τὸ βάθος του (κατὰ μήκος τοῦ στομίου) ἐμετρήθη εἰς τὸ βόρειον (ἀριστερῇ τῷ εἰσδύοντι) 1,48 μ., ἐνῶ εἰς τὸ νότιον (δεξιῇ) 1,50 μ.

Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν ἀνωφλίων ἐν σχέσει πρὸς τὰς μεγάλας διαστάσεις τοῦ στομίου ὀφείλεται πρωτίστως εἰς τὴν ἐπιθυμίαν τῶν κατασκευαστῶν καὶ κατόχων τοῦ τάφου νὰ χρησιμοποιήσουν τὰ μεγαλύτερα τὸ δυνατόν ἀνώφλια διὰ λόγους ἐντυπώσεων. Ὁ ἀριθμὸς, ἐξ ἄλλου, τῶν

τριών άνωφλίων είναι ό συνηθέστερος, ένφ, καθώς γνωρίζομεν, ό άριθμός των ποικίλλει από ένός (Μάλθη²⁴-Μουριατάδα^{24α}) μέχρις έξ (Βόλος-Καπακλή)²⁵.

Τό άποτέλεσμα έκ τής χρήσεως αύτών των εύμεγέθων άσβεστολίθων ύπήρξεν άπολύτως ίκανοποιητικόν και τουτο διότι τό άνώφλιον έν τφ συνόλω του έπέτυχε νά διατηρήση άμετακινήτους άμφοτέρας τās πλευράς του στομίου, τό εύπαθέστερον σημείον του τάφου.

Τό πλάτος του έσωτέρου άνωφλίου παραμένει άδηλον, διότι είναι κεκαλυμμένον διά χωμάτων κατά τό σημείον του έσωτερικού που σχηματίζει κατά την θόλον τόξου. Ούτως άγνοούμεν και τό μέγιστον κατά τά άκρα του μήκος, όπερ θά άποκαλυφθῇ κατά την προσεχώς γεννησομένην άνασκαφήν, όποτε θά είναι δυνατόν νά μελετηθοῦν πλείστα όσα μέρη του τάφου τουτου. Τό βάθος (μήκος) του είς την έσωτερικήν άριστεράν του στομίου πλευράν έμετρήθη 2,515 ή 2,50 μ., ένφ είς την νοτίαν 2,53 μ. Σημειωτέον ότι άπασαι αί άνωτέρω μετρήσεις έγέγοντο επί τη βάσει τής κατωτέρας φαινομένης έπιφανείας των άνωφλίων.

Αντιστοιχως τό άνοιγμα του στομίου είς τόν δεύτερον άνωθεν κατά την πρόσοψιν δόμον είναι 1,72 μ., ένφ πρό του μεσαίου άνωφλίου 1,64 και είς τό βάθος κατά την θόλον 1,65 μ.

Οικοδομικόν ύλικόν και έπεξεργασία αύτου. Τό άποκλειστικώς χρησιμοποιηθέν οικοδομικόν ύλικόν είναι έντόπιος άσβεστόλιθος²⁶, ό όποιος δυνατόν νά προέρχεται είτε έκ τής άνωτέρας δυτικής κλιτύς του λόφου Έλληνικά, όπου και διακρίνονται μακρόθεν αί παράλληλοι στρώσεις των έπιμήκων λίθων (είκ. 11), είτε έκ τινος σημείου βορείως του αύτου λόφου είς την θέσιν την καλουμένην σήμεραν υπό των έντοπίων «Πριονιστά»²⁷. Έκει ύπήρχε κατά την άρχαιότητα άσφαλώς λατομείον, όστινος την έκμετάλλευσιν ένήσκησαν οί γηγενείς. Σημειωτέον, ώσαύτως, ότι άκόμη σήμεραν φαίνονται τά σημεΐα έκ των όποιων άφηροῦντο οί λίθοι διά διαδικασίας αναλόγου προς τό σημερινόν τοπωνύμιον. Αύτήν, τέλος, την τεχνικήν μαρτυροῦν ότι ύπέστησαν και οί χρησιμοποιηθέντες κατειργασμένοι λίθοι τής σημερινής προσόψεως και του στομίου του τάφου.

Ίνα συμπληρωθῇ και ή περιγραφή του στομίου δέον όπως γίνουν ώρισμέναι είσέτι παρατηρήσεις και δη και άφορώσαι είς την έπεξεργασίαν των λίθων και είς την προσαρμογήν αύτών είς τό ένιαίον σύνολον του έσωτερικού του στομίου. Η έπεξεργασία των χρησιμοποιηθέντων εύ-

μεγέθῳ ἀσβεστολίθῳ ἐγένετο διὰ πριόνων, δὲν ἐλήφθη ὁμῶς πρόνοια ἀπολύτου εὐθυγραμμισέως τῶν (μορφοποιήσεως τῶν) καὶ οὕτω σπανίως συναντᾶται εὐθεία γραμμὴ. Ὅπου παρουσιάζονται ἀνωμαλίες, ὑπάρχουν συμπληρώσεις ἐξ ἄλλων μικρῶν λίθων. Πέρα τούτου ὁμῶς καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ στομίου, ἐλήφθη μέριμνα συμπληρώσεως τῶν ἀρμῶν διὰ βυσμάτων. Τὰ βύσματα ταῦτα ἐτέθησαν τόσον πρὸς ὀριζοντίωσιν ὅσον καὶ πρὸς στερέωσιν τῶν δόμων, ἥτοι διὰ δομικοὺς λόγους εἰς ὅλους τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς τοῦ στομίου, σπανιώτατα δὲ εἰς τοὺς κατακορύφους (εἰκ. 13). Εἰδικώτερον εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ στομίου βύσματα συναντῶνται μόνον εἰς τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς. Εἰς τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὑπάρχουν βύσματα εἰς ὅλους τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς, ἐπίσης δὲ μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ ἀνωτέρου δόμου (εἰκ. 13). Βύσματα ἐτέθησαν ὡσαύτως καὶ μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ ἀνωτέρου δόμου ἐκατέρας τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου καὶ τοῦ ὑπερκειμένου ἀνωφλίου (εἰκ. 12-13). Ὡς ἐσημειώθη καὶ ἀνωτέρω, τὰ βύσματα ταῦτα, ὑπὸ μορφὴν μικρῶν ἀσβεστολιθικῶν λιθαρίων, ἐτίθεντο μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν λίθων τῶν διαφόρων δόμων καὶ τελικῶς ὑπεράνω αὐτῶν ἄνω καὶ μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἀνωφλίων. Ἐνεπηγνύοντο, δηλ., τὰ λιθάρια ταῦτα καὶ ἀκολούθως ἀπεκόπτοντο τὰ ἐξέχοντα μέρη τῶν. Λόγῳ, τέλος, τῆς χρήσεως αὐτῶν τῶν λιθαρίων καὶ λόγῳ τῆς ὥραιας, ἐντυπωσιακῆς κάλλιον εἰπεῖν, ἐμφανίσεως τῶν λίθων τοῦ στομίου δὲν ἐχρησιμοποιήθη προφανῶς κονίαμα πρὸς ἐπικάλυψιν τῶν ἀρμῶν τῶν δόμων ἢ αὐτῶν τούτων τῶν λίθων τοῦ στομίου²⁸. Τὴν τελικὴν ὁμῶς λέξιν θὰ ἔχη τὸ μὴ εἰσέτι ἀνασκαφὲν κατώτερον τμήμα αὐτοῦ.

Αἱ διαστάσεις τῶν φαινομένων λίθων τοῦ στομίου ποικίλλουν πολὺ (σχ. 3-4). Οὕτως εἰς τοὺς φαινομένους ἐξ (6) ἀνωτέρους δόμους τὸ μήκος τῶν χρησιμοποιηθέντων λίθων κυμαίνεται μεταξὺ 37,5 ἐκ. (ὁ δεῦτερος ἔσωθεν τοῦ δευτέρου ἀνωθεν δόμου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ τάφου) μέχρι 2,81 μ. (τοῦ πρώτου ἔσωθεν τοῦ τρίτου ἀνωθεν δόμου τῆς δεξιᾶς ὁμοίως πλευρᾶς τοῦ στομίου). Ἄλλοι ἐπιμήκεις λίθοι εἶναι ὁ πρῶτος ἔξωθεν τοῦ πρώτου ἀνωθεν δόμου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς (2,59 μ.), ἔτι δὲ ὁ πρῶτος ἔσωθεν τοῦ πρώτου ἀνωθεν δόμου τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου (2,37 μ.). Μικρότερος εἶναι ὁ δεῦτερος ἔσωθεν λίθος τῆς δευτέρας ἀνωθεν σειρᾶς τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου.

Κατὰ τὰ λοιπὰ, ὁ παχύτερος λίθος εἶναι ὁ πρῶτος ἔξωθεν τῆς τρίτης ἀνωθεν σειρᾶς τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς (37,5 ἐκ.), ἐνῶ ὁ λεπτότερος εἶναι ὁ

κεντρικός της τετάρτης ἄνωθεν σειρᾶς της ἀριστερᾶς πλευρᾶς (18 ἔκ.). Ἐξ ἄλλου, ἐκ τῶν τεσσαράκοντα καὶ ἑνὸς φαινομένων λίθων οἱ εἴκοσι καὶ εἰς εἶναι ἤδη τεθρυσμένοι, ἐνῶ οἱ εἴκοσι μόνον λοιποὶ σφύζονται ἀκέ-
ραιοι καὶ τοῦτο διότι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν εἶναι μικρῶν διαστάσεων καὶ δὲν ὑπῆρχε περιθώριον νὰ θραυσθοῦν.

Μὴ συναγόμενα εἰσέτι συμπεράσματα. Τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα στοιχεῖα εἶναι τὰ προσωρινῶς δυνάμενα νὰ δοθοῦν. Ἡ συμπλήρωσις της ἀνασκα-
φῆς εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ τάφου, θὰ ἐπιτρέψῃ τὴν συναγωγὴν καὶ ἄλλων ἀπαραιτήτων συμπερασμάτων, τὰ ὅποια δὲν εἶναι δυνατόν εἰσέτι νὰ προέλθουν. Οὐδὲ αὐτὴ ἡ ἀκριβὴς διάμετρος της θόλου εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθῇ καὶ τοῦτο διότι τὸ τόξον τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀνωφλίου ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου. Οὕτω θὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν καὶ αἱ ἀναγκαῖαι συγκρίσεις τῶν διαστάσεων τῶν διαφο-
ρων μεγεθῶν τοῦ στομίου (βάθος-ὑψος, προφανῶς ὅμοια) τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κ.ο.κ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ διάμετρος τοῦ δαπέδου δὲν εἶναι δυνα-
τόν νὰ εἶναι ἡττων τῶν 8 μ.

Ἐνδιαφέρον, ἐπίσης, θὰ ἦτο νὰ μάθωμεν κατὰ πόσον ὑπῆρχε περίβο-
λος διὰ τὸν τάφον ἢ, ἀπλῶς, εἰς ἀναλημματικός τοῖχος κατὰ τὰς πλευράς πού εἶχον ἀνάγκην αὐτοῦ. Σημασίαν θὰ ἔχῃ, ἀναμφισβητήτως, καὶ ἡ μυ-
κηναϊκὴ φάσις (περίοδος), κατὰ τὴν ὁποίαν κατεσκευάσθη ὁ τάφος. Περί αὐτῆς θὰ μάθωμεν μόνον μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν αὐτοῦ.

Λοιπὰ στοιχεῖα. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μεταγενεστέραν - τῶν τελευταίων χρόνων - ἱστορίαν τοῦ τάφου κατὰ τὴν περίοδον της κατὰ της Ἑλλάδος μεταπολεμικῆς ἐπιθέσεως, τὸ ὑπὸ τοῦ Φατούρου κοιλανθὲν στόμιον τοῦ τάφου ἐχρησίμευσεν ὥς καταφύγιον (καὶ ὑπ' αὐτὸ τὸ ὄνομα - Καταφύ-
γιον - ἦτο πλέον γνωστὴ ἡ θέσις Ράχη) πρὸς πάντα ζητοῦντα νὰ ἀσφαλι-
σθῇ ἀπὸ της ἐκδικητικῆς μανίας ἐχθρῶν του. Τότε ἐσχηματίσθη καὶ ἡ «ξερολιθιά», τὴν ὁποίαν, οὐσιαστικῶς, ἀπετέλει συσώρευσις ἀργῶν λί-
θων καὶ χώματος εἰς τὸ πρόσθιον τμήμα τοῦ στομίου, οὐδεμία δὲ τοίχισις εἰς τὴν κυριολεξίαν ἐσχηματίσθη. Κατὰ πόσον ὑπῆρχεν ἡ ὄχι ἡ συνήθης τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων ἀργολιθοδομή θὰ διαπιστωθῇ κατὰ τὴν προσεχῇ τοῦ τάφου ἀνασκαφὴν εἰς τὰ κατώτερα σημεῖα της ἐπιχώσεως τοῦ στο-
μίου. Συγκεκριμένως, ἐφ' ὅσον ὁ Φατοῦρος δὲν ἀνέσκαψε τὸ σύνολον της ἐπιχώσεως τοῦ στομίου, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν αἱ ἀναγκαῖαι διαπι-

στώσεις ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου τῆς ὑπάρξεως ἢ ὄχι ἀργολιθοδομῆς ἐν τῷ στομίῳ.

Ἐσχάτως, τέλος, πρὸ δεκαετίας, τῷ 1967, ἐγένετο ἔρευνα τοῦ τάφου πρωτοβουλία τοῦ καθηγητοῦ κ. W. A. McDonald (University of Minnesota) δι' ἐνὸς Electrical Resistivity Meter πρὸς διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως ἐκτισμένων σημείων ὀπισθεν τοῦ προσιτοῦ στομίου. Αἱ ἐνδείξεις ἦσαν εὐόωνοι, ἂν καὶ ἡ ἔρευνα περιωρίσθη εἰς ὠρισμένα μόνον σημεία τοῦ τάφου (Δυτικὸν καὶ Νότιον κυρίως)²⁹.

Προοπτικαὶ ἐκ τῆς προσεχοῦς ἀνασκαφῆς. Πέρα τῆς ἐπιβαλλομένης ἐξερευνήσεως τοῦ συνόλου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ λόφου τῶν Ἑλληνικῶν, διὰ τῆς ἀναμενομένης ἀνασκαφῆς τοῦ ἤδη γνωστοῦ θολωτοῦ τάφου θὰ ἔλθῃ εἰς φῶς ἐν τῶν πλέον διαφερόντων μνημείων τῆς Ὑστερας Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ τοῦ ἡπειρωτικοῦ χώρου. Ὁ τάφος, ὁ ὁποῖος, ἀντιθέτως πρὸς τὰς διαστάσεις του, στερεῖται μεγάλου δρόμου, θὰ καταστῇ δυνατόν νὰ μελετηθῇ ἐπισταμένως εἰς ὅλα τὰ μέρη αὐτοῦ, ἵνα διαπιστωθῇ πρωτίστως ἡ περίοδος κατασκευῆς του, περαιτέρω ἡ μέθοδος κατασκευῆς τόσον τοῦ μὴ φαινομένου (ἐσωτερικοῦ) τμήματος ἑκατέρας τῶν πλευρῶν τοῦ στομίου ὅσον καὶ τῆς θόλου, τέλος δὲ ἡ κατασκευὴ τῆς προσόψεώς του καὶ ἡ μέθοδος προσαρμογῆς ἐπὶ τοῦ στομίου τοῦ ἀνωφλίου τοῦ τάφου.

Ὡσαύτως, διὰ χρησιμοποίησεως καὶ τῶν ἀπαραιτήτων μηχανικῶν μέσων θὰ ἀναληφθῇ τὸ σύνολον τῆς συμπεσούσης θόλου ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ αὐτῆς καὶ θὰ ἐπιδιωχθῇ ἡ ἀναστήλωσις αὐτῆς, ἐφ' ὅσον – καὶ τὸ πρᾶγμα φαίνεται πιθανώτατον – ὑφίσταται τὸ σύνολον τοῦ ὡς ἂν οἰκοδομικοῦ ὕλικου. Εἰς τὴν προσπάθειαν αὐτὴν τὰ μέγιστα θὰ συντελέσῃ καὶ ἡ καλὴ κατασκευὴ τοῦ τάφου, ἰδίᾳ δὲ τὸ ἐπιλεγέν οἰκοδομικὸν ὕλικόν καὶ ἐτι εἰδικώτερον οἱ εὐμεγέθεις λίθοι, οἱ ὁποῖοι θὰ ἔχουν χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς θόλου.

Τὸ ταφικὸν τοῦτο μνημεῖον, ὁ θολωτός τάφος τῆς Αἰπειας-Ανθείας, μετὰ τὴν ἀναστήλωσίν του καὶ εὐρισκόμενον εἰς ἰδιαίτερος περίοπτον θέσιν ὑπεράνω καὶ ἐγγύτατα τῆς Νέας Ἐθνικῆς ὁδοῦ Καλαμῶν-Τριπόλεως, θὰ ἀποτελῇ μίαν σεβαστὴν προσφορὰν τοῦ Ἑθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην. Κατὰ τὴν κατασκευὴν φαίνεται ὅτι σαφῶς ὑπερέχει καὶ αὐτοῦ τοῦ πρώτου θολωτοῦ τάφου τῆς Περιστεριᾶς χάρις εἰς τὸ χρησιμοποιηθὲν οἰκοδομι-

κόν υλικόν καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐλπίζεται ὅτι θὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὁ καλλίτερον ἐκτισμένος θολωτός τάφος τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς Τριφυλίας καθόλου.

Σημειώσεις

Γενικὴ περὶ τῆς περιοχῆς βιβλιογραφία:

Α. ΣΚΙΑΣ, Φαρῶν τοπογραφικά καὶ ἐπιγραφικά, ΑΕ 1911, σσ. 117-118· Ν. VALMIN, Études topographiques sur la Messénie Ancienne, Lund 1930, σσ. 56-63· R. HOPE SIMPSON, Identifying a Mycenaean State, BSA 52, 1957, σσ. 243-245, εἰκ. 6 (τοπογραφικὸν σχέδιον)· BCH 83, 1959, σσ. 640-641· Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀνθεια-Ἑλληνικά, Ἀρχεῖον. Τριμηνιαῖον Ὅργανον Μητροπόλεως Μεσσηνίας 1959, ἀρ. φύλλου 36-37, Καλάμαι σσ. 145-149.

Εἰδικὴ περὶ τῶν μυκηναϊκῶν μνημείων τῆς περιοχῆς βιβλιογραφία: Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ξ.ἀ., σσ. 147-148· W.A. McDONALD-R. HOPE SIMPSON, Where a whole Mycenaean World awaits the spade! A Search for the lost cities of Nestor's kingdom in SW Messenia, Illustrated London News, April 30, 1960, σ. 740 εἰκ. 1 (εἰσοδος θολωτοῦ τάφου)· W.A. McDONALD-R. HOPE SIMPSON, Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese, AJA 65, 1961, σσ. 250-251 ἀριθ. 78, εἰκ. 14 (τοπογραφικὸν σχέδιον), σ. 253 ἀριθ. 78, πίν. 77d (εἰσοδος θολωτοῦ τάφου)· P. ÅLÉN, Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland, Lund 1962, σσ. 76, 90 ἀριθ. 3· Κ ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Προϊστορία τῆς Πελοποννήσου, Ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 64 ἀριθ. 77, σ. 475 ἀριθ. LIX (126)· R. HOPE SIMPSON, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, London 1965, σ. 58 ἀριθ. 174· W.A. McDONALD-G.R. RAPP, Jr., The Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment, Minneapolis 1972, σ. 131, σ. 236 εἰκ. 15-1 (σχέδιον εἰσόδου θολωτοῦ τάφου), εἰκ. 15-2 (ἀποτύπωσης), σσ. 288-289 ἀριθ. 137 (78), πίν. 1-3· Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἀνασκαφαὶ Πύλου, ΠΑΕ 1975, σ. 514, πίν.

327 (εἰσοδος θολωτοῦ τάφου). Ὑπό τοῦ OL. PELON δέν μνημονεύεται ὁ τάφος οὗτος εἰς τὸ ἔργον του «Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires», Paris 1976. Τέλος, ὑπὸ τοῦ Π. ΘΕΜΕΛΗ μνημονεύονται καὶ ὠρισμένα ἀντικείμενα Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς προερχόμενα ἐκ τῆς νεκροπόλεως τῶν Ἑλληνικῶν [ΑΔ 20, 1965 (Β' 2 - Χρονικά), σ. 195, 207, πίν. 215 α-γ], περὶ ὧν ἰδὲ καὶ P. of N., III, σ. 242, ἐνῶ παραδίδονται καὶ μινυακὰ κατάλοιπα (W.A. McDONALD-R. HOPE SIMPSON, ἔ. ἀ., σσ. 158-159 καὶ G. GRAZIADIO, SMEA XIX. 1975, σ. 190 σημ. 131).

1) Α. ΣΚΙΑΣ, ΑΕ 1911, σσ. 117-118.

2) N. VALMIN, Études, σσ. 56-63.

3) R. HOPE SIMPSON, BSA 52, 1957, σσ. 243-245 καὶ μετὰ τοῦ W.A. McDONALD, AJA 65, 1961, σσ. 250-251.

4) Πρβ. Minnesota Messenia Expedition, ed. by W.A. McDONALD-G. R. RAPP, Minneapolis 1972, (MME), σ. 131 (ἀριθ. 137), σ. 236 εἰκ. 1-5, 1-6; πίν. 1-3.

4α) Πρβ. AJA 65, 1961, σ. 250, πίν. 77d.

5) AJA 65, 1961, σ. 251. Πρβ. καὶ Θ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΝ, ἔ. ἀ., σ. 146. Ὅμοιως τὴν ὑπαρξιν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς οἰκισμοῦ ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς μεταγενεστέρας Θουρίας ἡρνήθη καὶ ὁ N. VALMIN, Études, σ. 60 («Outre les tombeaux, il n' y a donc rien qui nous oblige de croire que l' acropole ait été habitée à l' époque mycénienne¹ (= Skias, op. cit. parle de fragments en or dans un torrent sur le versant ouest, qu' il pense provenir de quelque tombeau rupestre ou même à coupole. C' est possible mais non prouvé.»). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι διὰ τὸν τάφον, διὰ τὸν ὅποιον ἐμνημονεῖθη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ ΣΚΙΑ ὅτι προήρχοντο τὰ ὑπὸ ὀμβρίων ὑδάτων παρασυρθέντα χρυσὰ κτερίσματα, ὁ VALMIN ὑπεστήριξεν ὅτι δυνατόν νὰ ἦτο καὶ θολωτός. Ποῖος ὅμως ἦτο οὗτος δέν καθορίζεται ἐπακριβῶς. Πάντως, δέν ἦτο οὗτος ὁ ἀπασχολῶν ἡμᾶς τάφος.

6) Πρβ. τὸ κατατοπιστικὸν τοπογραφικὸν σχέδιον 14 ἐν AJA 65, 1961, σ. 250.

7) Αὐτόθι, σ. 251.

8) Αὐτόθι, σ. 250 εἰκ. 14.

9) Τὴν πληροφορίαν ὀφείλω εἰς τὴν δίδα Λιάναν Παρλαμᾶ, ἥτις καὶ ἀνέσκαψε τῷ 1973 τὸν πρῶτον τάφον τῆς περιοχῆς. Τὰ πορίσματα τῆς

ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης τῆς δίδος Παρλαμᾶ θά δημοσιευθοῦν προσεχῶς εἰς τὸν τόμον 28 τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Δελτίου (1974 -Χρονικά).

10) Κατόπιν τῆς ἐπαναλήψεως κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 1977 τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ πρῶην ἀπλῶς ὡς θολωτοῦ τάφου νομιζομένου, νῦν δὲ εἰς τύμβον ἀναδειχθέντος ταφικοῦ μνημείου τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς (δρμου ΒΔ τοῦ δρμου τοῦ Ναυαρίνου) ἐπιστοποιήθη ὅτι ὁ χώρος εἶχε χρησιμοποιηθῇ ὡς οἰκισμὸς ἤδη ἀπὸ τῶν Νεολιθικῶν χρόνων καὶ ὡς νεκροταφεῖον ἀπὸ τῶν ὑστᾶτων Πρωτοελλαδικῶν χρόνων ἀδιαπτώσως μέχρι καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. 'Ο θολωτός τάφος, ὁ περιλαμβανόμενος εἰς τύμβον, φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς πρῶιμους Μυκηναϊκοὺς χρόνους, ὡς πιστοποιεῖται ἐκ τῆς ἀνευρέσεως συγχρόνων αἰχμῶν βελῶν ἐξ ὀψιανοῦ, ἐξ ὀστράκων ΥΕ Ι κυπέλλου ἢ κυπέλλων Κεφτιοῦ ἐκ τῶν δρόμου, ἐνῶ ὁ τύμβος φαίνεται νὰ ἀνήκῃ εἰς τοὺς Μεσοελλαδικοὺς χρόνους, ὡς ἀντιλαμβανόμεθα ἐξ ἐνὸς παραδείγματος ἀγγείου ὃπερ ἀποκαλεῖται γενικῶς «δέπας ἄμφικυπέλλον» καὶ περιορίζεται εἰς Μεσοελλαδικὰ πλαίσια. Ἄλλα παραδείγματα ἔχουν εὑρεθῇ εἰς Νυδρὶ Λευκάδος, εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῆς Μάλθης, εἰς τὸν τάφον Κεφαλοβρύσου 1, εἰς τὸν Μεσοελλαδικὸν ὁμοίως θολωτὸν τάφον τοῦ 'Οσμάναγα Πυλίας καὶ εἰς τὸ Νησακοῦλι Μεθώνης. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἐπιλογὴ τοῦ χώρου εἶχεν ἤδη γίνῃ πολὺ πρὸ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

11) Ἡ θέσις μοί ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ κ. Κων. Βαρελά.

12) Πρβ. AJA 65, 1961, σ. 253c.

12a) Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκάστοτε κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἐπιλεγομένην θέσιν ἀνιδρύσεως τῶν θολωτῶν τάφων, κρίνεται σκόπιμον ὅπως μνημονευθοῦν αἱ κυριώτεραι ἀπόψεις αἱ ὁποῖαι ἔχουν διατυπωθῇ κατὰ καιροὺς ὑπὸ διαφόρων μελετητῶν.

13) Πρὸ τῆς εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐπισκέψεως τῶν W.A. McDONALD καὶ R. HOPE SIMPSON (πρβ. ILN, April 30, 1960, σ. 740) εἶχε μετατραπῇ εἰς ἐλαιῶνα δλη ἡ περιοχὴ.

14) Πρβ. τὴν ἀποψιν ταύτην τῶν W.A. McDONALD-R. HOPE SIMPSON (AJA 65, 1961, σ. 250: «Two large slabs, now out of place, were the vertical jambs of the borway»).

15) Οὕτως ἀρχικῶς ὁ N. VALMIN, Tholos Tombs and Tumuli. Some Remarks on the question of the Homeric Tomb Form, Corolla Archaeologica Gustavo Adolpho dedicata, Lund 1932, σσ. 218 κ. ἑξ., ἐξέφρασε τὴν

ἀποψιν ὅτι ἱκανὸς ἀριθμὸς θολωτῶν τάφων φαίνεται ὅτι εἶχον τοποθετηθῇ πλησίον τῶν ὁδῶν ἐπικοινωνίας τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου διὰ νὰ εἶναι ὁρατοὶ ἀπὸ ἀποστάσεως. Οἱ W.A. McDONALD καὶ R. HOPE SIMPSON, *Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese*, AJA 65, 1961, σ. 257 σημ. 13, ὑπεστήριξαν ὅτι οἱ θολωτοὶ τάφοι ἐκτίζοντο πλησίον ἢ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν οἰκισμῶν τῆς ἐποχῆς, ἐνίστε δὲ κατὰ μῆκος τῶν ὁδῶν ἐπικοινωνίας τῆς ἐποχῆς καὶ δὴ καὶ εἰς ἀπόστασιν ἐξ ὀρισμένων πόλεων. Εἰδικῶς περὶ τοῦ ὁμηρικοῦ τύμβου ὁ καθηγητὴς Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, 'Επιτάφια Μνημεῖα, ΑΔ 17, 1961/62, σσ. 176, 209-210, ἐτόνισεν ὅτι οὗτος ἦτο «σῆμα ἐπιφανὲς καὶ τηλεφανὲς» τοῦ ὑποκειμένου τάφου. Τέλος, ὁ PELON, *Tholoi, Tumuli et Cercles Funeraires*, Paris 1976, ἐπανελάβε τὰς παλαιότερας ἀπόψεις καὶ ἐσημείωσε τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον ἰδρύνοντο μεγάλου μεγέθους τύμβοι πέριξ τῶν θολωτῶν τάφων: ἐπρόκειτο περὶ ἐπιθυμίας ἐπιδείξεως καὶ ἐπιτεύξεως μεγαλοπρεπείας. Τοῦτο, βεβαίως, ἀληθεύει, πλὴν ὅμως δεόν ὅπως σημειωθῇ ὅτι οἱ θολωτοὶ τάφοι ἐκτίζοντο κατὰ θάσιν, ὥς οἰκογενειακοὶ τάφοι, πλησίον τῶν κοσμηκῶν κτισμάτων τῶν ἰδιοκτητῶν των. Τοῦτο εἶναι ἀπολύτως βέβαιον καὶ ἀσφαλῶς εἰς ἀρχούσας οἰκογενείας ἀνῆκον οἱ πλουσιώτεροι, τοδλάχιστον τῶν τάφων τούτων τῆς Μεσσηνίας-Τριφυλίας. Τὸ γεγονὸς ὅτι πλεῖστοι θολωτοὶ τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου Κουκουνάρα Πυλίας ἐνεφανίσθησαν – ἀνασκαφέντες – κατὰ ζεύγη καὶ ὅτι πλησίον αὐτῶν, κατὰ περιπτώσεις, ὑπῆρχε τὸ νεκροταφεῖον τοῦ πληθυσμοῦ, συγκείμενον ἐκ θολωτῶν τάφων, πτωχῶν βεβαίως, ὑποδηλοῖ τὴν τότε ὑφισταμένην κατάστασιν: ὑπῆρχεν οἰκισμὸς πέριξ μιᾶς μεγάλης ἀγροικίας (φόρμας) καὶ που πλησίον δύο μεγαλύτεροι θολωτοὶ τάφοι καὶ ἄλλοι μικρότεροι. Οἱ μεγαλύτεροι ἀνῆκον εἰς τὴν οἰκογένειαν τοῦ μεγαλοκτηματίου καὶ οἱ μικρότεροι καὶ πτωχοὶ εἰς τὸν πληθυσμὸν τῆς περιοχῆς. Τὰ πράγματα εἶναι σαφῆ καὶ δὲν ἐπιδέχονται ἀμφισβήτησιν.

16) ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1960, πίν. 159α καὶ 1961, πίν. 128α.

17) Ἔργον 1976, σ. 140 εἰκ. 117.

18) Ἰδὲ σημ. 16.

19) ΕΥΘ. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ, ΠΑΕ 1963, σσ. 205-208.

20) Αὐτόθι, σσ. 208, 208-210, 216 ἀντιστοίχως.

21) Αὐτόθι, πίν. 1756, 177α-β, 1786.

22) Αὐτόθι, πίν. 1796, 180α-β, 1816.

23) Αὐτόθι, πίν. 183α.

24) M. NATAN VALMIN, The Swedish Messenia Expedition, I. Lund 1938, σ. 210.

24α) ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Πύλου, ΠΑΕ 1960, σ. 205.

25) Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Ἀνασκαφή θολωτοῦ τάφου ἐν Βόλῳ, ΑΕ 1906, στ. 216.

26) Πρβ. ΑJA 65, 1961, σ. 250.

27) Περί τῆς θέσεως διέλαβε καὶ ὁ Θ. Σπυρόπουλος, Ἐπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας. Πρβ. Ἀρχεῖον, 1959, ἀρ. φύλλου 36-37, σ. 148.

28) Κονίαμα ἔχει καὶ ὁ θολωτός τάφος τοῦ Βαφειοῦ εἰς τὸ στόμιόν του, στερεώτατον καὶ γενικῶς ἀρίστης κατασκευῆς, ὥς διεπίστωσα προσφάτως. Ὅντως, ἂν καὶ ἐκτεθειμένον ἀπὸ ἐννέα ἤδη δεκαετιῶν εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν, ἐν τούτοις παραμένει τοῦτο ἀπολύτως συμπαγές, ὥς κατὰ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν εὗρέθη. Ἀσβεστοκονίαμα διεπιστώθη ὅτι ὑφίστατο καὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τοῦ στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριᾶς (ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1961, σ. 170, πίν. 128α).

29) ΜΜΕ, ξ. ἀ., σ. 236 εἰκ. 15-1, 15-2.